

«Լրատուն» լույս է տեսնում հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն:
Հրատարակվում է 2006 թվականից:

«Вестник» выходит на армянском, русском и английском языках.
Издается с 2006 года.

L 874 Լրատու: Գիտական հոդվածների ժողովածու - Ստեփանակերտ: Դիզակ պլյուս,
2009.- 192 էջ:

**ԳԼԽԱՎՈՐ ԽՄԲԱԳԻՐ՝ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ ԱՐԱՐԱՏ
ԳԼԽԱՎՈՐ ԽՄԲԱԳՐԻ ՏԵՂԱԿԱԼ՝ ՍԱՐԳՍԻՅԱՆ ԼՈՒՄԻՆԵ**

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Աղայան Արարատ	ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի տնօրեն
Ավետիսյան Պավել	ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի տնօրեն
Ավետիսյան Հայկ	ԵՊՀ Հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի պրոֆեսոր
Բարսեղյան Տարիել	ԵՊՀ Քաղաքացիական իրավունքի ամբիոնի վարիչ
Գաբրիելյան Դոնարա	ՄՄՀ ռեկտոր
Խանյան Սոկրատ	ԱրՊՀ Հայ գրականության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ու լրագրության ամբիոնի պրոֆեսոր
Խաչատրյան Ալվինա	Պատասխանատու քարտուղար
Հովհաննիսյան Լավրենտի	ՀՀ ԳԱԱ Լեզվի ինստիտուտի տնօրեն
Մարտիրոսյան Կարինե	ՄՄՀ Մանկավարժության և հոգեբանության ամբիոնի վարիչ
Մինասյան Էդիկ	ԵՊՀ Պատմության ֆակուլտետի դեկան
Միրզոյան Լավրենտի	ՀՀ Լեզվի պետական տեսչության պետ
Պետրոսյան Վահրամ	ԵՊՀ գիտական քարտուղար
Սարինյան Սերգեյ	ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
Սաֆրաստյան Ռուբեն	ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն

**ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР - ВАРДАНЯН АРАРАТ
ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА - МАРКАРЯН ЛУСИНЕ**

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Ագասյան Արարատ	Директор Института искусств НАН РА
Ավետիսյան Պավել	Директор Института археологии и этнографии НАН РА
Ավետիսյան Գայկ	Профессор Кафедры археологии и этнографии ЕГУ
Բարսեղյան Դարիել	Заведующий Кафедрой гражданского права ЕГУ
Գաբրիելյան Դոնարա	Ректор УММ
Խանյան Տարիել	Профессор Кафедры армянской литературы и методики ее преподавания и журналистики АрГУ
Խաչատրյան Ալվինա	Ответственный секретарь
Օգանեսյան Լավրենտի	Директор Института языка НАН РА
Մարտիրոսյան Կարինե	Заведующая Кафедрой педагогики и психологии УММ
Մինասյան Էդիկ	Декан факультета истории ЕГУ
Միրզոյան Լավրենտի	Начальник государственной инспекции языка РА
Սարինյան Վագրամ	Ученый секретарь ЕГУ
Սարինյան Սերգեյ	Академик НАН РА
Տաֆրաստյան Ռուբեն	Директор Института Востоковедения НАН РА

ԳՄՂ-72

ISBN 978-9939-800-66-0

© Ա. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ, 2009թ.

ՊԱՏՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԻՆՈՒԹՅՈՒՆ

**ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ «ՓՆՏՏՈՒԹՆԵՐԸ» ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ԵՎ ԲՈՒԼՇԵՎԻԿՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ 1918Թ.**

ՄՀԵՐ ՀՈՎՀԱՆՆԻՄՅԱՆ

Խորհրդային տարիներին անաչառ ուսումնասիրության չենթարկված բազմաթիվ հարցերի կողքին իր ուրույն տեղն է զբաղեցնում նաև 1917-1918թթ. ընթացքում Դաշնակցության և բոլշևիկների միջև տեղի ունեցած հարաբերությունների պատմությունը: Այդ բացը լրացնելու համար առավել քան դրական պայմաններ ստեղծվեցին Հայաստանի Հանրապետության անկախությունից հետո, երբ նախկինում քողարկված շատ արխիվային նյութեր հաստի դարձան ուսումնասիրողների համար: Վերտիկալ թեմայից առանձնացնենք երկու քաղաքական ուժերի ներկայացուցիչների միջև Մոսկվայում և Բեռլինում 1918թ. տեղի ունեցած բանակցությունների պատմությունը, որն էլ կփորձենք հնարավորինս ամբողջական ներկայացնել:

Մոսկովյան բանակցությունների «մեկնարկը տրվում է» ոչ թե Մոսկվայում, այլ Ս. Պետերբուրգում՝ հոկտեմբերյան հեղափոխությունից անմիջապես հետո: Սակայն մինչ այդ հայության ինքնապաշտպանության հարցերի շուրջ Դաշնակցությունը բանակցություններ էր սկսել նաև Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարության հետ, որի տապալումից հետո դաշնակցականներ Լ. Նազարյանը և Հ. Չավրիկը համանման բովանդակությամբ բանակցություններ են սկսում արդեն բոլշևիկյան կառավարության ներկայացուցիչների՝ մասնավորապես Լ. Տրոցկու հետ: [1] Դրան զուգահեռ կողմերի միջև համագործակցության նշույլներ էին երևում Բրեստ-Լիտովսկում ընթացող բանակցություններին Հայկական հարցը պատշաճ ներկայացնելու գործում. « Երբ խորհրդային իշխանությունը առաջին անգամ պատվիրակություն կուղարկվեք հոն, - հիշում է Լ. Նազարյանը, - նկատի ունենալով, որ հայկական հարցն ալ քննութեան առարկայ պիտի լինէր, Վահան Տէրեանը, իբրև հայ, նոյնպէս առնեցաւ այդ պատվիրակութեան մէջ: Տէրեանը դիմեց մեզ՝ խնդրելով տալ իրեն պէտք եղած նիւթերը և ցուցումները...»: [2] Բրեստ-Լիտովսկի բանակցությունների հետ կապված Դաշնակցության հույսերը չարդարացան և խորհրդային պատվիրակությունը ստորագրեց մի պայմանագիր, որը չէր բխում հայության շահերից: Հասկանալով բոլշևիկյան կառավարության բույլ տված «սխալը»՝ Լ. Տրոցկին ոչ այնքան քողարկում էր, որքան փորձում էր արդարանալ. «Այո՛, ընկեր Լ., դժբախտաբար ամէն ինչ այնպէս չի կարգադրվիր, ինչպէս որ մարդ կը փափագի: Ես ինքզինքս կը դնեմ ձեր դրութեան մէջ. Բրեստի դաշնագիրը դժբախտութիւն մըն է ձեր ժողովուրդին համար, ու ես երջանիկ եմ, որ ինձի չլիճակեցաւ ստորագրել այն: Հաւատացէք, որ ես միշտ պատրաստ եմ օգնելու ձեզ, ինչով որ կարող եմ»: [3] Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագրի կնքումից հետո Դաշնակցության Թիֆլիսի թևը ավելի գերմանամետ կողմնորոշում է բռնում և փորձում ստանալ կայսրության օժանդակությունը: Ինչևիցե, Լ. Նազարյանը, որը, դատելով իր իսկ խոսքերից, նախընտրել էր Տրոցկու միջոցով լուծել բոլոր

խնդիրները, հենց վերջինիս հետ էլ 1918թ. սկզբին տեղափոխվում է Մոսկվա։[4] Այստեղ է, որ 1918թ. գարնանը՝ հավանաբար մարտին,[5] Լ. Նազարյանը հայկական շրջանները թուրքական զորքերից պաշտպանելու նպատակով փորձում է Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունից բոլշևիկների համար իսկական պատուհաս դարձած մոտ 45.000-ոց չեխոսլովական զորագունդը Ռուսաստանից Անդրկովկաս տեղափոխելու թույլտվություն ստանալ, որում Լ. Տրոցկին իր պատիվ «օժանդակություն» էր ցուցաբերում։ [6] Լ. Նազարյանը նշում է, որ Տրոցկու հետ չեխերի հարցի շուրջ բանակցելուց մի քանի օր հետո մեկնել է Բեռլին։ Համաձայն արխիվային մի փաստաթղթի՝ Լ. Նազարյանը Բեռլին է ուղևորվել 1918թ. ապրիլի 7-ին։[7] Ստացվում է, որ չեխերի հարցը քննարկվել է մարտի վերջերին։ 1918թ. մարտի 26-ին Չեխոսլովակիայի, Ֆրանսիայի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև համաձայնություն է կնքվել այս հարցի կապակցությամբ ու որոշվել չեխական զինված ուժերը Վլադիվաստոկով տեղափոխել ֆրանս-գերմանական ճակատ։ [8] Այն հանգամանքը, որ բոլշևիկյան ղեկավարությունը այդ բազմահազարանոց զորաբանակը բաժանում է 4 մասի և իրարից բավականին մեծ հեռավորության վրա պահելով փորձում է նրանց «եվրոպական Ռուսաստանը» շրջանցող արևելյան ճանապարհով ֆրանս-գերմանական ճակատ «հասցնել»։ [9] Խոստում է այն մասին, որ բոլշևիկներին ամենաշատը հուզում էր այդ «ժամանակավոր դաշնակիցների»՝ հնարավորինս արագ ու անարգել տեղափոխումը, քան թե հայկական կողմին օգնելը։

Լ. Նազարյանի և Լ. Տրոցկու միջև ձևավորված լավ հարաբերությունները իրենց դրական դերն ունեցան նաև 1918թ. մարտի վերջերին Թիֆլիսից Մոսկվա ժամանած հայկական պատվիրակության հետ հարաբերությունների հաստատման ընթացքում։ Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհուրդը 1918թ. գարնանը Բեռլին է գործուղում մի պատվիրակություն, որի նպատակն էր գերմանական կողմի հետ բանակցություններ վարելով՝ ստանալ վերջինիս օժանդակությունը հայկական տարածքների հետագա ճակատագրի շուրջ ծավալվող գործընթացում։ Պատվիրակության կազմի մեջ մտնում էին դաշնակցականներ Արշակ Ջամալյանը, Լիպարիտ Նազարյանը և կաղետ Գևորգ Մելիք-Ղարազյոզյանը։ [10] Վերջիններս Մոսկվա են ուղևորվում սահմանը անցնելու հետ կապված փաստաթղթային խնդիրները լուծելու համար։ Մոսկվայում այս պատվիրակության ծավալած գործունեության մասին են վկայում արխիվային երկու նյութ։ Դրանցից մեկը հուլիսի ձեռագիր նոթատետր է՝ գրված Գ. Մելիք-Ղարազյոզյանի կողմից, որտեղ հեղինակը մոսկովյան օրերի մասին ընդամենը մի քանի էջով թուղթի անդրադարձ է կատարել։ [11] Մյուս նյութը Արշակ Ջամալյանի՝ 1918թ. մարտի 28-ին Ավետիք Եահիսաթունյանին ուղարկած նամակն է, որտեղ ավելի հստակ է ներկայացված մոսկովյան հանդիպումների բովանդակությունը։ [12] Գ. Մելիք-Ղարազյոզյանը նշում է, որ Մոսկվայում եղած առաջին օրերին ինքը հանդիպումներ է ունեցել տեղի կաղետական ներկայացուցիչների հետ, իսկ այնուհետև ավելացնում, որ Բեռլին մեկնելու հարցում նրան մեծապես օգնություն են ցուցաբերել Տրոցկին և Կարախանը։ [13] Նա նաև նշում է, որ խմբագրելու համար իրենց է հանձնվել 1918թ. մարտի 31-ին /ապրիլի 13-ին/ Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողովմատի կողմից պատրաստված հուշագիրը՝ ուղղված գերմանական իշխանություններին։ [14] Իր

հերթին Ա. Ջամալյանը գրում է, որ Թերզիբաշյանի հետ միասին Տրոցկու և Կարախանի հետ հանդիպումների ժամանակ Գերմանիա մեկնելու հարցում կարողանում են ստանալ բոլշևիկյան կողմի աջակցությունը։ [15] Վերը նշվածից, սակայն, տպավորություն է ստեղծվում, որ թե՛ Գ. Մելիք-Ղարազյոզյանը, թե՛ Արշակ Ջամալյանը առանձին-առանձին են հանդիպել բոլշևիկ պաշտոնյաների հետ, քանի որ բոլշևիկների հետ հանդիպման մանրամասները ներկայացնելիս՝ նրանցից ոչ մեկը մյուսի անունը չի հիշատակում։ Այն հանգամանքը, որ Ջամալյանը մի քանի օր ավելի շուտ էր Մոսկվա ճանապարհ ընկել, քան Մելիք-Ղարազյոզյանը, և այն, որ Ջամալյանի հետ զրույցի ընթացքում Տրոցկին և Կարախանը տեղյակ էլ չէին հայ պատվիրակի Բեռլին մեկնելու նպատակի մասին, թույլ է տալիս եզրակացնել, որ Մելիք-Ղարազյոզյանը Մոսկվա է հասել այն ժամանակ, երբ Բեռլին մեկնելու խնդիրը արդեն դրական լուծում էր ստացել։ Դրանով է, հավանաբար, բացատրվում նաև այն, որ Մելիք-Ղարազյոզյանը Ջամալյանի նման մանրամասներն չի ներկայացնում բոլշևիկ պաշտոնյաների հետ հանդիպումները, այլ ընդամենը նշում է, որ նրանք նպաստել են հայ պատվիրակների Բեռլին մեկնելու գործին։ Ինչևիցե, ելնելով այս երկու հայ պատվիրակների հիշատակություններից, կարծում ենք, որ նրանց առաջ բոլշևիկյան ղեկավարության հետ բանակցելու խնդիր ի սկզբանե դրված չի եղել, այլ հակառակը՝ Ա. Ջամալյանը դիտմամբ չի ասել Տրոցկու և Կարախանին Բեռլին մեկնելու իրենց բուն նպատակի մասին, որպեսզի նախ պարզի վերջիններիս դիրքորոշումը Հայկական հարցի վերաբերյալ և ապա զրույցը այնպես է տարել՝ ասես հայ պատվիրակների Բեռլին մեկնելը բոլշևիկյան կողմի նախաձեռնությունն է, որի դեպքում միայն հնարավոր է եղել դուրսգնել Բեռլին մեկնելը։ Չնայած հայկական այս պատվիրակությունը բաղկացած չէր զուտ դաշնակցականներից, այնուամենայնիվ, Դաշնակցության ներկայացուցչի շնորհիվ հնարավոր է լինում դրական լուծում տալ այդ հարցին։ Այն-հայտ էր, որ բոլշևիկ պաշտոնյաներին ոչ այնքան հուզում էր հայության ճակատագիրը, որքան այն հանգամանքը, որ հայկական պատվիրակությունը համար խոսնակ էր Գերմանիայում՝ և ընդհանրապես Եվրոպայի առաջատար երկրներում, բոլշևիկների համար այնքան անշահավետ Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագրի դեմ բողոքը ևս մեկ անգամ բարձրաձայնելու հարցում։ Ինչպես Լ. Նազարյանի ու Տրոցկու միջև ընթացած բանակցությունների դեպքում, այստեղ ևս ակնհայտ էր, որ թե՛ բոլշևիկյան, թե՛ դաշնակցական գործիչները հավատարիմ էին մնում Անդրկովկասում իրենց քաղաքական ուժերի միջև ձևավորված փոխաշահավետության սկզբունքներին։ Բոլշևիկների դրական վերաբերմունքը թելադրված էր նաև նրանով, որ Դաշնակցությունը Անդրկովկասում՝ մասնավորապես Բաքվում, շարունակում էր աջակցել բոլշևիկյան ուժերին։

1918թ. ապրիլի վերջին Բաքվի Հայոց Ազգային խորհուրդը Մոսկվա է գործուղում դաշնակցականներ Ռուբեն Դարբինյանին /Արտաշես Չիլինգարյան/ և Միմոն Հակոբյանին։ [16] Հայ պատվիրակները արդեն մայիսի կեսերին հասնում են Մոսկվա, որտեղ նրանց սկզբից միանում է Հ. Չավրիկը /մայիսի 27-ին/, [17] իսկ որոշ ժամանակ անց /մոտ հունիսի երկրորդ կեսին/ Բեռլինից վերադարձած Լ. Նազարյանը։ Նրանց խնդիրը Մոսկվայից Բաքվի պաշտպանության համար հավելյալ օժանդակություն ստանալն էր։ Դեռ

նոր էին Մոսկվայում սկսվել խորհրդային իշխանության ներկայացուցիչների հետ բանակցությունները, երբ 1918թ. հունիսի 16-ին[18] խուզարկության են ենթարկվում Ռ. Դարբինյանը, Ս. Հակոբյանը և Հ. Չավրիկը[19], որից հետո նրանք գրեթե տնային կալանքի մեջ էին գտնվում: Ռ. Դարբինյանը խուզարկման նախաձեռնող է համարում Մոսկվայի մի խումբ հայ բոլշևիկների՝ Վ. Ավանեսովին, Պ. Մակինցյանին, Վ. Տերյանին, որոնք Հայկական կոմիսարիատում ղեկավար պաշտոններն էին զբաղեցնում:[20] Ընդհանրապես պետք է նշել, որ Մոսկվայի հայ բոլշևիկները, ի տարբերություն Բաքվի հայ բոլշևիկների, ավելի վատ էին տրամադրված դաշնակցականների նկատմամբ: Հայ բոլշևիկների նման անհանդուրժողական վերաբերմունքը, հավանաբար, պայմանավորված էր նրանով, որ դաշնակցականներին դիտում էին որպես իրենց անմիջական հակառակորդների: Խուզարկությունից առաջ՝ հունիսի սկզբին, հայ պատվիրակների նախաձեռնությամբ Մոսկվայում հիմնվում է Քաղաքական խորհուրդ անունով մի կառույց: Դրա նպատակն էր համախմբել Մոսկվայի հայ կարող ուժերին՝ հայությանը ցուցաբերվելիք օգնությունը արդյունավետ կազմակերպելու համար: [21] Խոսելով Քաղաքական խորհրդի անդրանիկ նիստի մասին՝ Ռ. Դարբինյանը գրում է. «Որոշուեցաւ, որ բժ. Չաւերանն եւ ես փորձէինք յարաբերութիւններ մշակել Գերմանիոյ եւ Պոլկարիոյ դեսպաններուն հետ, որոնք այն ատեն կը գտնուէին Մոսկուա, իսկ Սիւ. Յակոբեանը կապեր պիտի պահէր բոլշեիկներու եւ մասնատրապէս Կարախանի հետ...»

Կարախանը սկիզբները չափազանց սիրալիկ էր Սիւ. Յակոբեանի հետ եւ շատ քաջալերական բաներ էր ըսած անոր»:[22] 1918թ. հունիսի 16-ին Չեկայի քննիչների կողմից բռնագրավված Հ. Չավրիկի նամակներից մեկում խոսվում է Սևունյան կեղծանվան տակ հանդես եկող մի բոլշևիկի մասին, որը խորհրդահայ պատմագրության մեջ եղած կարծիքի համաձայն՝ Ի. Ստալինն է կամ Լ. Տրոցկին: [23] Մեր կարծիքով, չի բացառվում, որ այդ անձը Լ. Կարախանը եղած լինէր: Այս տեսակետի վերաբերյալ դատողությունները կանենք ստորև: Սևունյանի հետ վարած բանակցության մասին Հ. Չավրիկը գրում է, որ իրենք Սիւնոն Հակոբյանի միջոցով բավականին բարեկամական հարաբերություններ են հաստատել Սևունյանի հետ և վերջինիս հավաստիացնելով հայկական կողմի «բոլշևիկներ» դիրքորոշման մեջ՝ խնդրել են աջակցել խորհրդային կառավարության օժանդակությունը ստանալու հարցում:[24] Սևունյանը չնայած խոստանում է աջակցել, սակայն ավելացնում է, որ ինքը շատ հարցերում պետք է խորհրդակցի ընկերների հետ, որոնք էլ վերջնական որոշում պետք է կայացնեն:[25] Տրամաբանորեն, կարծեք թե, Սևունյան կեղծանվան տակ ներկայացված անձը Ստալինը կամ Տրոցկին պետք է որ լինէին, սակայն որոշ հանգամանքներ այլ բան են մատնանշում: Նախ թե՛ Ռ. Դարբինյանը, թե՛ Հ. Չավրիկը նշում են, որ Ս. Հակոբյանը[26] բոլշևիկներից շատ ավելի մտերիմ էր Լ. Կարախանի հետ: Տրոցկու հետ էլ բավականին լավ հարաբերություններ ուներ Լ. Նազարյանը, ինչի մասին փաստում է նաև Ռ. Դարբինյանը:[27] Ստացվում է, որ եթե հայ պատվիրակները Ս. Հակոբյանի միջոցով են ծանոթացել Սևունյանի հետ, ապա պետք է որ դա Լ. Կարախանը լինէր: Դրա օգտին է խոսում նաև հաջորդ հանգամանքը: Հ. Չավրիկի նամակների վերաբերյալ զեկույցում, որը պատրաստվել էր Չեկայի աշխատակիցների կողմից, ուղղակի նշվում է, որ այն մարդը՝ այսինքն Սևունյանը, որը խոստացել է

դաշնակցականների նկատմամբ բոլշևիկների սկսած հալածանքներին վերջ տալու համար քայլեր ձեռնարկել՝ Արտաքին գործերի կոմիսարիատի ներկայացուցիչ է:[28] Իսկ նման պաշտոն նշված բոլշևիկներից միայն Լ. Կարախանն էր զբաղեցնում: Եվ վերջում, Սևունյան կեղծանունը ավելի շատ նման է հենց հայազգի բոլշևիկի ազգանվանը՝ Կարախան: Նշենք նաև, որ այս բանակցությունը ուղղակի ծանուցողական բնույթ էր կրում, քանի որ Սևունյանը ընդգծում էր, թե հարցի լուծումը կարող են տալ միայն իր ընկերները: Կողմերը պայմանավորվում են հանդիպել հուլիսի 1-ին: Չնայած նշված օրը հանդիպում չի կայանում, այնուամենայնիվ, Դաշնակցության ներկայացուցիչները շարունակում են բոլշևիկ ղեկավարների հետ շփման եզրեր հաստատելու փորձեր կատարել: Հայ պատվիրակները, երբ նկատում են, որ Մոսկվայի Հայկական կոմիսարիատի ջանքերի շնորհիվ Կարախանը վերապահորեն է մոտենում իրենց հետ քննարկված հարցերին, որոշում են դիմել Լ. Տրոցկուն, որպեսզի վերջինս նախատեսված հանդիպումը կազմակերպի:[29] Մակայն Լ. Նազարյանցին հասցեագրված նամակում Լ. Տրոցկին «խոստովանում» է, որ հանդիպման ճախողման հիմնական մեղավորները հայ բոլշևիկներն են և ինքը ոչինչ անել չի կարող:[30] 1918թ. օգոստոսի 27-ին, շնորհիվ բոլշևիկ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի, մի նոր հանդիպում է նշանակվում երկու կողմերի՝ նախօրոք կազմավորված պատվիրակությունների միջև, որը ևս ձախողվում է նույն սցենարով: Համաձայնության սեղանի շուրջ նստելու հույսը հաստատապես մարում է, երբ հայտնի է դառնում, որ Ստ. Ծախումյանն ու մի խումբ բոլշևիկներ ձերբակալվել են: Քանի որ սկզբնական շրջանում այդ տեղեկությունները կցկատր էին և հայտնի չէր, թե ովքեր են ձերբակալողները, բոլշևիկյան կառավարության հրահանգով 1918թ. օգոստոսի 29-ին ձերբակալում են Հ. Չավրիկին ու Լ. Նազարյանցին: Նախատեսվում էր նրանց փոխանակել Ստ. Ծախումյանի և մնացած ձերբակալված բոլշևիկների հետ[31], սակայն երբ մի քանի ամիս հետո հայտնի է դառնում, որ Դաշնակցությունը բոլշևիկների ձերբակալության հեղինակը չէ, վերը նշված երկու դաշնակցականներին ազատ են արձակում: [32]

Մոսկովյան բանակցություններին գրեթե զուգահեռ / 1918թ. հունիսի սկզբից -նոյեմբերի սկիզբ/ Բեռլինում հայկական պատվիրակության /Համազասպ Օհանջանյան և Արշակ Չուրաբյան/ ու Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Արտի Իոֆֆեի միջև ևս բանակցություններ էին ընթանում: Դրանց ընթացքում հայկական պատվիրակությունը՝ մասնավորապես դաշնակցական Հ. Օհանջանյանը, հիմնականում դնում էր ՀՀ անկախության ճանաչման խնդիրը: Ա. Իոֆֆեից տեղեկանալով, որ Գերմանիայի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև նախատեսվում է Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագրին կից հավելյալ պայմանագիր ստորագրել, հայ պատվիրակները ակտիվորեն սկսում են բանակցել վերջինիս հետ ՀՀ անկախության ճանաչման հարցի վերաբերյալ: 1918թ. օգոստոսի 6-ին[33] /Արշակ Չուրաբյանի կողմից/, 10-ին [34], 19-ին [35], 27-ին [36] /Համո Օհանջանյանի կողմից/ Կ. Պոլիս հղած նամակ-զեկույցներում նշվում է, որ Ա. Իոֆֆեի հետ բանակցություններում բարձրացվել է Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից Հայաստանի Հանրապետության անկախության ճանաչման հարցը, որի վերաբերյալ բոլշևիկ ղեկավարները խոստացել է հաղորդել Մոսկվա: Պետք է նշել, որ Ա. Իոֆֆեի կողմից, դատելով մեր ձեռքի տակ եղած նյութերից, հայ պատվիրակների հետ բանակցությունների

ընթացքում արված մի շարք մեկնաբանություններ և քայլեր անձնական բնույթ են կրել: Այսպես, 1918թ. սեպտեմբերի 13-ին Հ. Օհանջանյանի գրած նամակից տեղեկանում ենք, որ երբ նա Վիեննայում Ավստրո-Հունգարիայի արտաքին գործերի նախարարի օգնականներից մեկի՝ կոմս Անթոնի Կեստի հետ հանդիպման ժամանակ հայտնում է, որ Ա. Իռֆֆենի պնդմամբ Խորհրդային Ռուսաստանը ամենայն հավանականությամբ կճանաչի ՀՀ անկախությունը, կոմսը պատասխանում է. «...դա կարող է Յոֆֆենի անձնական կարծիքը լինել...»: [37] Մեկ այլ դեպքում էլ Ա. Իռֆֆեն, գաղտնիությունը պահպանելու պայմանով, արտազերելու համար Հ. Օհանջանյանին է հանձնում 1918թ. օգոստոսի 27-ին Գերմանիայի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև կնքված հավելյալ պայմանագիրը, այդ թվում նաև՝ պայմանագրին կից ստորագրված գաղտնի համաձայնագրի կետերի վերաբերյալ տվյալները: [38] Ա. Իռֆֆեն ավելի հեռու է գնում և 1918թ. օգոստոսի 9-ին Թուրքիայի պատվիրակի հետ հանդիպելուց հետո Հ. Օհանջանյանի հետ կրկին քննարկում է Կ. Պոլսում Խորհրդային Ռուսաստանի դեսպանի թեկնածության հարցը՝ առաջարկելով այդ պաշտոնում Ռոստոմի թեկնածությունը: [39] Մինչև հայկական կողմը մտածում էր Ա. Իռֆֆենի առաջարկի վերաբերյալ՝ Մոսկվայում որոշում են Կ. Պոլսում Խորհրդային Ռուսաստանի դեսպան նշանակել ազգությամբ ռուսինացի սոցիալիստ Ռակոպսկուն: [40] Կարծում ենք, որ Ա. Իռֆֆեն այն բուլղարացի գործիչներից էր, որը լավ էր հասկանում, թե ինչքան շահավետ կլինի Խորհրդային Ռուսաստանի համար այդ փուլում Դաշնակցության հետ բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելը: Ուստի, պատահական չէ նաև այն, որ հետագայում էլ՝ մասնավորապես 1921թ. հուլիսի 8-ից մինչև հուլիսի 14-ը, Ռիգայում Դաշնակցության և Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչների միջև կայացած բանակցություններում Ա. Իռֆֆեն ոչ միայն աչքի է ընկնում բանակցությունների նկատմամբ դրական տրամադրվածությամբ, այլ նույնիսկ գլխավորում է Խորհրդային պատվիրակությունը: [41] Չնայած 1918թ. սեպտեմբերի 5-ին Հ. Օհանջանյանը իր գրած նամակում հավաստիացնում էր, որ Ա. Իռֆֆեն ընդունում է ՀՀ անկախությունը որպես տեղի ունեցած փաստ: [42] այնուամենայնիվ, հետզհետե այդ կարծիքը սկսում է կերպարանավորվել: Արդեն 1918թ. սեպտեմբերի 19-ին գրած նամակում Հ. Օհանջանյանը հաղորդում է, որ Իռֆֆեն, Բաքվի հայտնի դեպքերի ազդեցության տակ և դրան հաջորդած Մոսկվայի հրահանգներից հետո, կարծիք է հայտնել, որ Հայաստանին եթե նույնիսկ տրվի էլ անկախության իրավունք, ապա ժամանակավորապես: [43] Իսկ արդեն 1918թ. հոկտեմբերի 1-ին գրած նամակում Հ. Օհանջանյանը վրդովված տեղեկացնում է, որ Իռֆֆեն ընդհանրապես չի ցանկանում Հայաստանի անկախության մասին որևէ բան լսել: [44] Բեռլինում Ա. Իռֆֆենի և հայ պատվիրակների միջև ընթացած բանակցությունները ևս հաջողությամբ չեն ավարտվում: Սակայն, եթե Մոսկվայի բանակցություններում անհաջողության հիմնական պատճառները տեղի հայ բուլղարացի վարած հակադաշնակցական քաղաքականությունն ու Բաքվից եկած լուրերն էին, ապա բեռլինյան բանակցություններում դրան գումարվում են նաև Մոսկվայի և Բեռլինի հայ պատվիրակությունների անհամաձայնեցված գործունեությունը, ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության կողմից հայկական պատվիրակությունների պահանջները մեկ հիմնական պահանջի չվերածելու բացթողումը և միևնույն պատվիրակության անդամ-

ներ Արշակ Չուրաբյանի /սոցիալ-դեմոկրատ, ինտերնացիոնալիստ[45] /ու դաշնակցական Համո Օհանջանյանի միջև ՀՀ անկախության հարցի շուրջ եղած տարածայնությունները: Այս բացթողումների մասին է վկայում նաև Հ. Օհանջանյանը: [46]

Ինչևիցե, Անդրկովկասում 1918թ. Դաշնակցության և բուլղարացիների միջև հարաբերությունները և դրան դրական ընթացք տալու մտղոված մոսկովյան և բեռլինյան բանակցությունները Դաշնակցության համար սպասված արդյունքը չունեցան, քանի որ գուտ փոխադարձ շահի համար իրար հետ համագործակցող կողմերի միջև սկսվում է շահերի հակադրման մի շրջան, որից հետո բուլղարացի կողմը կտրուկ փոխում է իր քաղաքականությունը՝ ի վնաս Դաշնակցության:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1. Մանրամասն տե՛ս Լ. Նազարեանց, Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան եւ Խորհրդային իշխանութեան միջեւ համաձայնութեան փորձեր, «Դրօշակ» ամսագիր, N 8-9, Փարիզ, օգոստոս-սեպտեմբեր, 1928, էջ 231:
2. Նույն տեղում, էջ 232:
3. Լ. Նազարեանց, Հայ յեղափոխական ..., «Դրօշակ» ամսագիր, N 8-9, Փարիզ, օգոստոս-սեպտեմբեր, 1928, էջ 232:
4. Տե՛ս նույն տեղում:
5. Տե՛ս Ա. Վրացեան, Մեղադրանքներ եւ իրողութիւններ, «Դրօշակ» ամսագիր, N 2, Փարիզ, օգոստոս, 1925, էջ 36:
6. Լ. Նազարեանց, Հայ յեղափոխական ..., «Դրօշակ» ամսագիր, N 8-9, Փարիզ, օգոստոս-սեպտեմբեր, 1928, էջ 232:
7. Տե՛ս ՀԱՍ ֆ. 200, ց. 1, գ. 28, ք. 5:
8. Տե՛ս Թ. Шамбаров, Белогвардейщина, Москва, 2002, с. 114 - <http://www.militera.lib.ru/research/shambarov1/02.html>
9. Տե՛ս В. Шамбаров, Белогвардейщина..., с.114- <http://www.militera.lib.ru/research/shambarov1/02.html>
10. Ա. Չամալյանը և Գ. Մելիք-Ղարաբաղյանը Թիֆլիսից Մոսկվա են ուղևորվում համապատասխանաբար 1918թ. փետրվարի 27-ին և մարտի 1-ին, իսկ Լ. Նազարյանը նրանց արդեն տեղում է միանում- տե՛ս ՀԱՍ ֆ. 200, ց. 1, գ. 28, ք. 4-5:
11. Տե՛ս ՀԱՍ ֆ. 502, ց. 1, գ. 3, ք. 3-5; առկա է նաև նոթատետրի բովանդակություն բաժինը՝ համառոտ վերլուծականով - ՀԱՍ ֆ.222, ց.1, գ.132, ք.1-3:
12. Տե՛ս ՀԱՍ ֆ. 222, ց. 1, գ. 130, ք. 1-3:
13. Տե՛ս ՀԱՍ ֆ. 502, ց. 1, գ. 3, ք. 2-5:
14. Տե՛ս ՀԱՍ ֆ. 222, ց. 1, գ. 132, ք. 1:
15. Մանրամասն տե՛ս ՀԱՍ ֆ. 222, ց. 1, գ. 130, ք. 1-2:
16. Ռ. Դարբինեան, Փոթորիկի օրերուն, «Հայրենիք» ամսագիր, ԻՉ. տարի, թիւ 1/264/, Պոսքըն, յունուար, 1948, էջ 23; նաև Ս. Վրացեան, Մեղադրանքներ եւ ..., «Դրօշակ» ամսագիր, N 2, Փարիզ, օգոստոս, 1925, էջ 36:
17. Տե՛ս ՀԱՍ մասնաճյուղ N 2 ֆ. 1457, ց. 1, գ. 128, ք. 4:

18. Տե՛ս նույն տեղում, ք. 1:
19. Տե՛ս Ռ. Դարբինեան, Փոթորիկի ..., «Հայրենիք» ամսագիր, ԻՉ. տարի, թիւ 1/264/, Պոսթըն, յունուար, 1948, էջ 26-28:
20. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 26-27:
21. Տե՛ս Ռ. Դարբինեան, Փոթորիկի ..., «Հայրենիք» ամսագիր, ԻՉ. տարի, թիւ 1/264/, Պոսթըն, յունուար, 1948, էջ 28-29:
22. Նույն տեղում, էջ 29:
23. Տե՛ս Լ. Խուրշույան, Սովետական Ռուսաստանը և Հայկական հարցը, Երևան, 1977, էջ 177:
24. Տե՛ս ՀԱԱ մասնաճյուղ N 2 ֆ. 1457, ց. 1, գ. 128, ք. 6-7:
25. Տե՛ս նույն տեղում, ք. 7:
26. Համաձայն Ռ. Դարբինյանի հուշերի՝ Ս. Հակոբյանը 1918թ. հունիսին բոլշևիկների կողմից իրենց նկատմամբ կիրառած «սահաբեկումներից» հետո բոլշևիկամետ կողմնորոշում էր որդեգրել և շատ հաճախ Դաշնակ-ցույթյան դիրքերին հակառակ էր հանդես գալիս - տե՛ս Ռ. Դարբինեան, Փոթորիկի ..., «Հայրենիք» ամսագիր, ԻՉ. տարի, թիւ 2/265/, Պոսթըն, փետրուար, 1948, էջ 30-32:
27. Տե՛ս Ռ. Դարբինեան, Փոթորիկի ..., «Հայրենիք» ամսագիր, ԻՉ. տարի, թիւ 1/264/, Պոսթըն, յունուար, 1948, էջ 30:
28. Տե՛ս ՀԱԱ մասնաճյուղ N 2 ֆ. 1457, ց. 1, գ. 128, ք. 8:
29. Մանրամասն տե՛ս Ռ. Դարբինեան, Փոթորիկի ..., «Հայրենիք» ամսագիր, ԻՉ. տարի, թիւ 1/264/, Պոսթըն, յունուար, 1948, էջ 30:
30. Մանրամասն տե՛ս Լ. Նազարեանց, Հայ յեղափոխական ..., «Դրօշակ» ամսագիր, N 8-9, Փարիզ, օգոստոս-սեպտեմբեր, 1928, էջ 233:
31. Տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 200, ց. 1, գ. 141, ք. 12:
32. Տե՛ս Լ. Նազարեանց, Հայ յեղափոխական ..., «Դրօշակ» ամսագիր, N 8-9, Փարիզ, օգոստոս-սեպտեմբեր, 1928, էջ 233:
33. Տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 200, ց. 2, գ. 10, ք. 1:
34. Տե՛ս նույն տեղում, ք. 21:
35. Տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 222, ց. 1, գ. 135, ք. 2:
36. Տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 200, ց. 2, գ. 10, ք. 7:
37. ՀԱԱ ֆ. 200, ց. 2, գ. 11, ք. 15:
38. Տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 200, ց. 2, գ. 11, ք. 17-18:
39. Մանրամասն տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 200, ց. 2, գ. 10, ք. 22:
40. Տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 200, ց. 2, գ. 11, ք. 8:
41. Տե՛ս Ռ. Փիրումեան, Հայաստանը Հ.Յ.Դ.-բոլշևիկ յարաբերութիւնների ողորտում /1917-1921/, Երևան, 1997, էջ 368-369:
42. Տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 200, ց. 2, գ. 11, ք. 7-8:
43. Մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, ք. 56:
44. Մանրամասն տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 200, ց. 2, գ. 11, ք. 73:
45. Տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 222, ց. 1, գ. 132, ք. 3:
46. Տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 200, ց. 2, գ. 11, ք. 15:

РЕЗЮМЕ

Дипломатические „поиски” между партией Дашнакцуюн и большевиками в 1918 г.
М. Оганнисян

- В этой статье на основе уже известных и новых источников делается попытка представить полную историю темы „Дипломатические „поиски” между партией Дашнакцуюн и большевиками в 1918 г.”. Анализируя источники и исследования, касающиеся этой проблемы, автор доказывает необходимость этих переговоров и раскрывает истинные причины их провала.

SUMMARY

Diplomatic "Quests" between Dashnaksutyun Party and Bolsheviks in 1918
M. Hovhannisyann

In this article an attempt is made to present a complete history of the diplomatic "quests" between the Dashnaksutyun Party and the bolsheviks in 1918 on the basis of well - known and new sources. The analysis research regarding the issue, the necessity of these negotiations and the real causes of their failure are revealed.